

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XIX ƏSRİN I QƏRİNƏSİNDƏ RUS ƏDƏBİYYATINDA MÜSƏLMAN ŞƏRQİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı
(rus ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İbrahim Nazim oğlu Əsədov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Solmaz Ağazəki qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Çingiz oğlu Rzayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Telman Həmzağa oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lalə Rasim qızı Əfəndiyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Bella Sirac qızı Musayeva

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsr rus ədəbiyyatının Şərq, xüsusən Qafqaz motiv və mövzuları ilə zənginləşdiyi bir dövr kimi səciyyələndirilə bilər. Qafqaz mövzusunun geniş yayılmasının əsas səbəbi Şərq xalqlarına olan böyük maraq, xüsusən də Qafqazın bir çox bölgələrinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və bu bölgədə rus müstəmləkəçiliyinə qarşı uzun illər davam edən müharibə olmuşdur. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şərq xalqlarının mənəvi-tarixi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bölgələrdən biri kimi, Qafqazda davam edən hərbi əməliyyatlara, habelə Rusiya imperiyasının bu xalqlara münasibətdə həyata keçirdiyi intensiv ekspansiyaya rəğmən, rus ziyalıların əksəriyyəti məhz bu ekspansiyaya məruz qalmış xalqların maraqlarını ifadə etmişlər. İşğala məruz qalmış Qafqaz xalqlarının mütərəqqi nümayəndələri də müxtəlif etnik qrupların tarixi, mədəniyyəti, folkloru, mənəvi dəyərləri haqqında zəngin məlumatlar vermiş və bununla da qafqazşünaslıq kimi bir konsepsiyanın yaranması üçün əsas olmuşlar.

Rus şair və yazıçıların milli və qeyri-milli mövzuların üzvi əlaqəsi ilə bağlı ədəbi axtarışlarını əks etdirən əsərlərinin böyük hissəsi XIX əsrin birinci qərinasına təsadüf edir. Bu tarixi dövrün özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri də mövcuddur: rus şair və yazıçıları misilsiz bədii əsərlər yaratmaqla öz milli ədəbiyyatlarını Şərq mövzusu ilə zənginləşdirmişlər. Bu, ilk növbədə, ekzotik mühitin təsviri, təhkiyənin romantik çalarları, müsəlman həyatının gerçəklikləri, həyatın bütün sahələrində azadlıq ruhunun hökm sürməsi və ən əsası, “milli və qeyri-milli” anlayışlarını ehtiva edən ələmə Quran motivlərinin nüfuz etmə prosesidir.

Dissertasiya işi sovet ideoloji sistemində müsəlman Şərqi mövzusunun tədqiqi ilə bağlı formalaşmış sərhədləri qismən aradan qaldırır. Bu sahədə aparılan tədqiqat işlərində rus ədəbiyyatının mövzu dairəsini genişləndirmiş süjetlərin müqəddəs kitabdan birbaşa alınması, Quranın motiv və obrazlarının təqlidi, transformasiyası ilə bağlı bir sıra məsələlər yalnız birtərəfli işıqlandırılmışdır. Ədəbiyyatşünaslığın qarşılıqlı təsir kimi mühüm məsələsinə az

diqqət yetirilmişdir. Ancaq bu tədqiqat sahəsində artıq aksioma çevrilmiş bəzi müddəa və nəticələr, insan azadlığı, xüsusən mənəvi azadlıq, dini etiqad məsələləri müəyyən qədər genişləndirilmiş və yeni yanaşma tələb edir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz əhalisini təşkil edən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin iştirakı olmadan rus ədəbiyyatı yeni anlayışlarla bu qədər zənginləşə bilməzdi. Həmçinin az tanınmış, buna görə də demək olar ki, öyrənilməmiş faktlar, motiv və obrazlar araşdırmaya cəlb edilmədən tədqiq olunan dövrün ədəbi mənzərəsi də natamam qalardı.

Mövzunun **işlənmə dərəcəsini** müəyyənləşdirərkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir tədqiqatlarda dissertasiyada təqdim olunan rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının Qafqaz mərhələsinə daha çox diqqət yetirilir. Bunların arasında M.P.Alekseyevin, V.Q.Bazanovun, V.İ.Bezyazıçınının, L.Beçbinin, M. A.Vasilyevin, Q.A.Qavrilovanın, A.C.Hacıyevin, A.M.Qureviçin, Q.D.Danilçenkonun, S.Kaqanoviçin, N.M.Lobikovanın, V.A.Manuylovun, A.V.Oçmanın, A.B.Popovun, M.Z.Sadıxovun, L.P.Semyonovun, F.Ç.Rzayevin, K.K.Sultanovun, P.İ.Tartakovskinin, Q.V.Filatovanın, E.S.Xıdırovanın, V.İ.Şuljenkonun, N.Y.Eydelmanın, R.F.Yusufovun, M.A.Yaqubovanın əsərlərini qeyd edə bilərik.

XX-XXI əsrlərdə dünyanın bir çox ölkələrində komparativistika sahəsindəki araşdırmalarda dolayısı ilə olsa da, müsəlman Şərfinin dərk edilməsi və mənimsənilməsi probleminə toxunan xeyli əsərlər dərc edilmişdir. Bu baxımdan P.V.Alekseyev, Y.Y.Bertels, İ.Yermakov, S.N.İsmayılova, M.B.Kameneva, Q.V.Maltsev, A.Masse, Q.Y.Məcidova, A.Mets, M.İ.Sinelnikov, M.B.Piotrovski, S.A.Fomiçev, İ.Ş.Şifman kimi alimlərin əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatında müsəlman motiv və obrazlarının nəzərəcarpacaq dərəcədə iz qoymasına baxmayaraq, bunlar hələ də kompleks şəkildə araşdırılmamışdır və bu da mövzusunun aktuallığını vurğulayır.

Dissertasiya işində göstərilən dövrün rus şair və yazıçılarının yaradıcılığında Şərq mövzusunun hərtərəfli araşdırılmasına cəhd göstərilir. Bu, yalnız əsərlərin mətnlərinin qavranması deyil,

həmçinin rus şair və yazıçılarının Şərq, xüsusən də Qafqaz mövzusunun inkişafına töhfə verdikləri kontekstin təsviridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini XIX əsrin birinci qərinasində rus şair və yazıçılarının yaratdıqları bədii əsərlərin müxtəlif janrları təşkil edir. Tədqiqatın əhəmiyyəti onun ədəbi əlaqələr kontekstində dərin təhlil potensialı və Qafqaz motiv və obrazlarının, eyni zamanda, müsəlman elementlərinin sözügedən dövrün rus ədəblərinin yaradıcılığına təsiri ilə müəyyən edilir.

XIX əsrin birinci qərinasının rus şair və yazıçıları öz əsərləri vasitəsilə milli oxucularını onlara yad olan mühitlə, başqa bir dünya ilə tanış edirdilər. Bu əsərlər müsəlman Şərqi, xüsusən də Qafqazın romantik təsvirini verməklə yanaşı, realist ənənələr çərçivəsində onlara tənqidi münasibətin də əks olunması baxımından qiymətlidir.

Rus ədəbiyyatının müsəlman motiv və obrazlarının fəlsəfi qavrayış mənbəyi kimi çıxış edən əsərləri də tədqiqat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmanın predmeti məhz bu aspektlərə və onların bədii təcəssümünə uyğundur.

Dissertasiya işində XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində Qafqaz motiv və obrazlarının inkişafı, dəyişməsi və təcəssümü prosesi izlənilir. Burada ilk dəfə müsəlman Qafqazının əsas motiv və obrazlarını təcəssüm etdirmiş A.S.Puşkin (“Qafqaz əsiri” (1821), “Tazit” (1830)) və M.Y.Lermontov (“Qafqaz əsiri” (1828), “Qanlı” (1831), “İsmayıl bəy” (1832), “Bastunçi aulu” (1834), “Hacı Abrek” (1834)) nəzərdə tutulur.

Araşdırmada Qafqaz gerçəkliyinin motiv və obrazlar sisteminin sonrakı interpretasiyası A.A.Bestujev-Marlinskinin erkən realist povestlərində (“Ammalat bəy” (1831), “Molla Nur” (1836)), əsl realizm prizmasından isə əksi A.İ.Polejayevin (“Erpeşi” (1832) və “Çir-Yurt” (1832), “Qara hörük” (1831), “Çərkəz romansı” (1831) və s.) əsərlərində izlənilir.

XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatında müsəlman motiv və obrazlarının fəlsəfi dərki bir çox yazıçıların yaradıcılığında önəmli yer tutur. Bu hadisə rus ədəbiyyatı tarixində istər dərin iz

qoymuş məşhur yazıçılardan, istərsə də öz əsərləri ilə bu prosesə töhfələr vermiş, lakin az tanınan yazıçılardan da yan keçməmişdir. Burada A.S.Puşkinin “Peyğəmbər” (1826), “Qurana nəzirə” (1824), “Bağçasaray fontanı” (1823), M.Y.Lermontovun “Əzrayıl” (1831) əsərlərini, A.S.Qriboyedovun yol qeydlərini; V.K.Küxelbekerin, F.N.Qlinkanın, D.P.Oznobişinin, Y.P.Polonskinin və b. ayrı-ayrı əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, rus ədəbiyyatı nümayəndələrini onilliklər ərzində Quranın, islamın və şəriətin dini mahiyyəti deyil, daha çox onların estetik və bədii mahiyyəti maraqlandırmışdır. Bu, müsəlman motiv və obrazlarının həm romantik, həm də realist qavranışında nəzərə çarpırdı. Rus şair və yazıçıları müsəlmanların müqəddəs kitabı Quranda, islamın ayrı-ayrı ehkamlarında və şəriətin əsas prinsiplərində təcəssüm olunan dərin simvolizmdən ilham alırdılar. Onların diqqətini bu elementlərin yaradıcılıq və bədii potensialı, eləcə də mədəni irs kontekstində rolu cəlb edirdi. Rus şair və yazıçılarının Qurana, islama və şəriətə yaradıcı münasibətlərinin araşdırılması nəticəsində aydın olur ki, onlar bu ənənələrin mənəvi dərkiləri ilə estetik dəyəri arasında fərqlər tapmağa çalışırdılar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XIX əsrin birinci qərinasında rus şair və yazıçılarının Şərqi mövzulu əsərlərinin motiv strukturu və obrazlar sistemini öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. XIX əsrin birinci qərinasında rus şair və yazıçılarının əsərlərində Qafqaz motiv və obrazlarının bədii özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaq;

2. Qafqaz mövzulu əsərlərdə ənənəvi romantik motiv və obrazların transformasiyasını araşdırmaq;

3. romantizm dövrünün Qafqaz mövzulu əsərlərinə xas olan motiv və obrazların tipologiyasını müəyyən etmək;

4. müsəlman Qafqazına aid motiv və obrazların əks etdirilməsi xüsusiyyətlərini erkən realizm çərçivəsində araşdırmaq;

5. müsəlman dağlıqların qadın və kişi obrazlarının romantizm və erkən realizm çərçivəsində təsvirindəki fərqləri müəyyən etmək;

6. rus ədəbiyyatının Şərq mövzulu əsərləri üçün səciyyəvi olan Quran motiv və obrazlarının dini-fəlsəfi əsaslarını mədəniyyətlərin dialoqu kontekstində araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq prinsipləri təşkil edir. Qərblə Şərq arasında çoxəsrlik sədləri qıran milli ədəbiyyatlar başqa xalqların ədəbiyyatına müraciət edir, onlardan yeni motivlər, obrazlar alır, bunlarda onları narahat edən aktual suallara cavab axtarırlar.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– XIX əsrin birinci qərinasində yaşamış rus şair və yazıçılarının Şərq və xüsusən də Qafqaz mövzusunda olan bədii əsərləri müsəlman dünyasının konseptual baxışını təcəssüm etdirən unikal bədii irsdir. Bu əsərlərin mətnləri xüsusi mifoloji baxışların formalaşmasına təsir göstərir ki, bunlar da motiv və obrazların interpretasiyasına ciddi təsir göstərmiş Qafqaz-müsəlman arxetipi kimi səciyyələndirilə bilər.

– XIX əsrin birinci qərinasində Qafqaz gerçəkliyindən ilham alan rus yazıçı və şairləri öz milli ədəbiyyatlarına yeni motiv və obrazlar gətirmişlər. Şərq koloritinin təsiri ilə yazılan əsərlər çox zaman təkrarlanan süjet xətləri ilə çərçivələnir: bunlar əsirlik, qisas, sərgərdanlıq motivləridir, çərkəz qadın obrazı, müsəlman dağlıların ümumiləşdirilmiş obrazları, qəhrəman qisasçı, müsəlman qəhrəman və s.

– Qafqaz-müsəlman mövzusu işlənmiş bədii əsərlərin kontekstində müəyyən motiv və obrazlar arxetip xarakteri daşıyır və universal, zamana sığmayan elementlər kimi təzahür edir. Bu elementlər müəlliflərin ideoloji-estetik mövqelərindən asılı olmayaraq müxtəlif formalarda təzahür edir. Dəyişmələri və digər motiv və obrazlarla qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olmayaraq, onlar öz əsas funksiyalarını saxlayırlar.

– Rus ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri Qafqaz vasitəsilə müsəlman mədəniyyətinin dərinliklərinə nüfuz edərək ekzotik obrazlarda və fəlsəfi konsepsiyalarda özləri üçün ilham mənbəyi axtarırdılar. Onlar öz əsərlərində müsəlman kontekstinə xas motiv və obrazları təcəssüm etdirir, Şərqi nəcib avantürizm aurasına bürüyür və bununla da onun cazibəsini göstərirdilər. Bu şair və yazıçılar

Qafqazın müsəlman xalqlarının həyatının mədəni-dini aspektlərini əks etdirən obrazlar vasitəsilə oxucuların təxəyyülünə təsir edir, müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurana, islamın müddəalarına və şəriət postulatlarına maraq yaradırdılar.

– Rus ədiblərinin Qafqaz mövzusunda əsərlərində bu bölgənin ənənəvi motivləri ilə Qafqaz reallığının təsvirinə yeni baxışlar arasında tez-tez dialoq müşahidə edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İlk dəfə olaraq XIX əsrin birinci qərinasında yaşamış rus şair və yazıçıların Şərq və xüsusilə də Qafqaz mövzulu əsərlərinin motiv və obrazlar sisteminin təsviri, tənqidi və fəlsəfi yanaşma məcmu şəklində araşdırılır.

2. Dissertasiya işində həmin dövrün rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığında “Qafqaz” və “Quran” motiv və obrazları üzərində çoxşaxəli ədəbi araşdırma aparılır;

3. Rus ədəbiyyatının Şərq haqqında səciyyəvi motiv və obrazları mədəniyyətlərin dialoqu və ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri kontekstində araşdırmağa cəhd göstərilir;

4. Qafqaz və Quran motiv və obrazlarının təsnifatını verməyə cəhd göstərilir, onların evolyusiyası araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İlk dəfə olaraq rus ədəbiyyatında “Qafqaz” və “Quran” motiv və obrazlarının əksi romantik və realist prizmadan hərtərəfli araşdırılır. Tədqiqat Şərq (burada müsəlmanların müqəddəs kitabı – Quran, islamın müddəaları, şəriət postulatları) və Qərb (rus ədəbiyyatı) mədəniyyətləri arasında bir növ körpü yaradır, müsəlman Şərqi, rus ədəbiyyatı tarixi, xarici mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri ilə bağlı nəzəri problemlərin işlənib hazırlanmasında faydalı vasitə ola bilər.

Dissertasiya işində toplanmış və təhlil edilmiş faktiki materialdan XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi, və millətlərarası ədəbi əlaqələr üzrə ümumi və xüsusi kursların tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin aprobasiyası onun ayrı-ayrı bölmələrinin və ümumilikdə müzakirəsinin Bakı Dövlət Universitetinin rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının iclaslarında və elmi

seminarlarında aparılması ilə həyata keçirilmişdir. Dissertasiyanın bəzi müddələri Türkiyə, ABŞ, Rusiya və Almaniyada keçirilən beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir və dissertasiya işinin məzmununu tam əhatə edir. Dissertasiya işinin əsas müddələri öz əksini 20 çap işində tapmışdır, onlardan 7 elmi məqalə və 7 konfrans materialı xaricdə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölümlərinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyada 192 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir. İşin ümumi həcmi 167 səhifə – 243220 işarədən ibarətdir. (Giriş hissə 12 səhifə (19488 işarə), birinci fəsil 43 səhifə (72420 işarə), ikinci fəsil 39 səhifə (64220 işarə), üçüncü fəsil 44 səhifə (69371 işarə), nəticə 11 səhifə (17721 işarə).

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə XIX əsrin birinci qərinasində müsəlman Şərfinin, xüsusən də Qafqazın rus ədəbiyyatına təsirinin formalaşma şəraiti və təkamül xüsusiyyətləri izlənilir və bu problemin nəzərdən keçirilən dövrün rus ədəbiyyatı və müasir tədqiqatlar üçün aktuallığı əsaslandırılır, həmçinin işin ümumi məzmunu, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında da məlumatlar verilir.

“XIX əsrin birinci qərinasində rus ədəbiyyatında müsəlman Qafqazının romantik qavranması” adlanan birinci fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. **“Romantik şərqşünaslıq: ənənəvi motivlər”** adlanan birinci paraqrafda XIX əsrin birinci qərinasində rus ədəbiyyatında müsəlman Şərfinin mənimsənilməsi tarixi izlənilir.

Şərqşünaslığın bu mövzusu A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov və Şərqi şəxsi müşahidə yolu ilə mənimsəyən bir çox digər ədəblərin yaradıcılığında işlənmişdir. Romantik şərqşünaslığın səciyyəvi

cəhətləri də daha çox məhz A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun əsərlərində özünü büruzə vermişdir.

A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri” gənc şair və yazıçılar qarşısında romantizm dövründə etnoqrafik ekzotika kimi başa düşülən “yerli koloritin” təsviri problemini qoyur, rus şairi üçün kifayət qədər əlçatan olan coğrafi ərazidə (Qafqazda) müsəlman Şərqinin mövcudluğuna işarə edirdi. Şairin bu poeması ilə rus romantik ədəbiyyatında şərq ənənələri yaranır: hadisələrin ekzotik şəraitdə cərəyan etməsi, təhkiyənin romantik çalarlı və təntənəli üslubu.

Müsəlman Qafqazı A.S.Puşkinin poemalarında (“Qafqaz əsiri”, “Tazit”) dəyişən tarixi-siyasi hadisələrə uyğun təqdim edilsə də, hadisələr bir qədər fərqli çalarlar alırdı. Qafqazla bağlı əsərlər üçün *əsirlik, qaçış, qisas, sərgərdanlıq, sürgün, sədaqət, xəyanət, təvazökarlıq, itaətkarlıq motivləri* daha səciyyəvi olmuşdur. V.Xalizevin fikrincə, məhz bu motivlər “daha böyük dəyəri (semantik zənginliyi) olan əsərlərin əsas komponentidir”¹.

Romantik şərqsünaslığın inkişafında və müsəlman Qafqazının mənimsənilməsində yeni bir mərhələ A.S.Puşkinin “Tazit” poeması olur, məhz bu əsərində şair ilk dəfə qisas motivinə toxunur. Poemanın mərkəzində dayanan konflikt qəhrəmanın doğma cəmiyyəti ilə, patriarxal tayfanın qəddar əxlaq normaları ilə toqquşmasıdır.

M.Y.Lermontovun “Qanlı”, “İsmayıl bəy”, “Bastunçi aulu” və “Hacı Abrek” poemalarını Qafqaz əfsanə və rəvayətləri kontekstində təhlil edən M.Y.Lermontovşünasların əksəriyyəti bunlarda qan davası motivi və onun variasiyalarının mövcudluğunu qeyd edirlər. Bu o deməkdir ki, M.Y.Lermontovun əsərlərində yaxınları və qohumlarının qisasını almağa can atan baş qəhrəmanla bağlı süjetlər çoxdur. Qisas motivi tayfa adət-ənənələri və qədim ailə təməllərinin hökmranlığı ilə bağlıdır, ancaq bu, müxtəlif əsərlərdə öz həllini fərqli şəkildə tapır.

İlk dəfə A.S.Puşkinin “Tazit” əsərində göstərilən qisas motivi gənc M.Y.Lermontovun poemalarının əsas komponentinə çevrilir. Şair mahiyyət etibarı ilə intiqamın müxtəlif təzahür və formalarını

¹ Хализев, В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – Москва: Высшая школа, – 2004. – с. 280.

araşdırmağa çalışır, onları diqqətlə təhlil edir və qisas motivinin müxtəlif variantlarını nəzərdən keçirərək, müsəlman dağlıların bu amansız və heç bir güzəştə yer verməyən qanununun mahiyyətini anlamağa çalışır.

M.Y.Lermontovun araşdırılan romantik poemalarındakı *gecikmiş qan davası* (“Qanlı”), qardaşlar arasında ədavət və bununla bağlı olan *qan davası* (“İsmayıl bəy”, “Bastunçi aulu”), *qisas* (“Hacı Abrek”) dominant motivlərdir və bunların hər biri yeni mənə çalarları ilə şərh edilir.

Romantik ədəbiyyat üçün ənənəvi olan *sürgün* motivi *abreklik* motivinə çevrilir, bu da M.Y.Lermontov romantizmi üçün səciyyəvi cəhətdir.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində rus romantik ədəbiyyatında Qafqaz mövzusunda olan əsərlərində qan davası motivi üstünlük təşkil edirdi və qəhrəmanların təfsilatlı təsvirinə, eləcə də müsəlman dağlıların və onların həyat tərzlərinin romantikləşdirilməsinə və milli kimliklərinin müəyyən edilməsinə xidmət edirdi.

“Qəhrəmanların romantik tipologiyası” adlanan ikinci paraqrafda A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun Qafqaz poemalarındakı obrazların romantik təsnifatı təqdim edilir.

A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri” poeması rus romantizminin formalaşması və inkişafı tarixində mühüm rol oynamışdır, məhz bu əsərdə ilk dəfə Qafqaz qadın tipi – dağlı müsəlman (*çərkəz qadın obrazı*) qadınlar təsvir edilmişdir.

Şairin poemasının qəhrəmanı adsızdır, onun xarici görkəminin yalnız ayrı-ayrı cizgiləri göstərilir (“*gənc çərkəz qızı*”; “*sənin gözəlliyin, sənin süzgün baxışın*”). Belə təsvirlərdə obrazın qeyri-müəyyənliyi aydın görünür. A.C.Hacıyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “*hətta konkret təsvir olmadan belə, A.S.Puşkinin Çərkəz qadını rus poeziyasında Şərq gözəlliyinin ənənəvi sinoniminə çevrilmişdir və milli kimliyi bildirən bu söz, bir növ, qadın mükəmməlliyinin simvoluna çevrilmişdir*”².

M.Y.Lermontovun da “Qafqaz əsiri” poemasında baş qəhrəman – *Çərkəz qızı* cazibədar qadın cizgiləri ilə canlandırılır.

² Гаджиев, А. Дж. Вокруг Пушкина / А.Дж. Гаджиев. – Баку: Язычы, – 1989. – с. 85.

Şair onun zahiri görünüşünü təsvir edərkən dərin mənalı epitetlər seçir: “*coşqun qəlb*”, “*qayğıkeş əl*”, “*gənc çərkəz qızı*”, “*lal mərhəmət*” və s. “*Əziz qul*” epiteti dərin düşüncələr və emosiyalar oyadır, bunlar bir çərkəz qadının əsirə qarşı dərin mərhəmətinin ifadəsidir.

A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun poemalarında müsəlman dağlıların – Qafqazın qocaman sakinlərinin həyatına və xarakterlərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirilir. Şərqə məxsus detalların daha inandırıcı və konkret olması üçün şairlər Qafqaz etnoqrafiyası sahəsində dərin biliklər nümayiş etdirmişlər. Bu, dağlıların ayrılmaz atributu olan silahların, onların milli geyimlərinin təsviridir (“*Tüklü papaqda, qara yapıncıda*”^{*} (A.S.Puşkin); “*Və yapıncıda, qara papaqda...*” (M.Y.Lermontov). Şairlər dağlıları müxtəlif şəraitlərdə təsvir edirlər: basqınlar zamanı (“*Məğlubedilməz, əyilməz, // Ehtiyatsız kazakların qənimi...*” (A.S.Puşkin); “*Basqına qoca da, cavan da hazırdır, // İlxının tappılısı eşidilir...*”), (M.Y.Lermontov), ev şəraitində (“*Ulu babaları dövrə vurub oturub//Tüstüləri bacalardan ucalır...*” (A.S.Puşkin), “*Tütünlərini qayğısız çəkirlər, // Və tüstü onların üzərindən burulur və uçur ...*” – (M.Y.Lermontov). Bütün bunlar dağlı qəhrəmanların tipoloji xüsusiyyətlərini və həyat tərzlərini qabarıq şəkildə ifadə edir.

Təsadüfi deyil ki, A.C.Hacıyev A.S.Puşkinin üslubunun bu özəlliyindən danışarkən qeyd edir: “*Romantik A.S.Puşkin öz yaradıcılıq metodunda həmkarlarından xeyli irəli getmişdir və buna görə də Şərqi romantik təsvir metodunun məlum olmasına baxmayaraq, onun poemaları təəccüblü dərəcədə canlıdır və ayrı-ayrı səhnələr, uzaq da olsa, erkən realizm adlandırıla bilər*”³.

Müsəlman Qafqazının romantik qəhrəman tipologiyasına gətirilən yeniliklərdən biri də A.S.Puşkinin “Tazit” poemasında yaratdığı qisasçı qəhrəman obrazıdır. Poemanın qəhrəmanı (Tazit) öz vəzifəsini – qisas almağı yerinə yetirməkdən boyun qaçırdığına görə xəyanətkar kimi təqdim edilir.

^{*} Əsərlərdən seçmələr bizim tərəfimizdən tərcümə edilmişdir.

³ Гаджиев, А. Дж. Вокруг Пушкина / А. Дж. Гаджиев. – Баку: Язычы, – 1989. – с. 87-88.

Qisasçı qəhrəman obrazı və onun romantik qəhrəman tipologiyasında modifikasiyaları M.Y.Lermontovun “Qanlı”, “İsmayıl bəy”, “Bastunçi aulu” və “Hacı Abrek” poemalarında təkamül etmişdir.

Şair böyük bir ustalıqla məhəbbət, qısqanclıq zəminində (Səlim), paxıllıq üzündən (Roslambek) və ya qan davası adətinə görə (Aca, Hacı) qisas arzusu ilə yaşayan qəhrəmanlar qalereyası yaratmışdır. M.Y.Lermontov artıq o zaman qəhrəmanlarını qisasın xarakterindən asılı olaraq bir-birindən fərqləndirirdi. Onlar hərəkətlərinə heç bir məhdudiyyət qoymur və bununla tam sərbəst olduqlarını nümayiş etdirirlər.

M.Y.Lermontovun “İsmayıl bəy” poemasında tamamilə fərqli bir qisasçı qəhrəman obrazı canlandırılır. Bu əsərin qisasçı qəhrəmanı şairin “Qanlı”, “Bastunçi aulu” və “Hacı Abrek” poemalarında təsvir etdiyi fərdiyyətçi qisasçı obrazlarından (Aca, Səlim və Hacı) seçilir. Azadlıqsevər və qaraqabaq dağlı İsmayıl bəyin qəlbində gəzdirdiyi qisas hissi şəxsən ona vurulan “kiçik” təhqirdən deyil, həmvətənlərinə, doğma yurduna əzab verən daha “böyük” təhqirdən qaynaqlanır. Buna görə də onun intiqamı ülvə və mahiyyətə nəci bəşir işdir, davranışı isə vətəndaş şücaətinin bariz nümunəsidir. Ancaq İsmayıl obrazı üçün səciyyəvi düşüncə və davranış tərzi 30-cu illərin ehtiyac və imkanlarına cavab vermirdi və M.Y.Lermontov yaradıcılığının yetkin dövründə bu personajlarına yenidən müraciət etmir.

M.Y.Lermontovun Qafqaz poemalarındakı qadın obrazları süjet xəttinin təkəverici qüvvələridir. Onlar da baş qəhrəmanlar kimi, oxşar çətinliklərlə üzləşirlər. Bu qəhrəmanlar əsas obrazların xarakterini açmağa kömək edir.

Şairin romantik qadın qəhrəman tipləri plastik, zərif və cazibədardırlar. O, gənc qızların portretlərini dərin heyranlıq hissi ilə təsvir edir, çox zaman onları ruhən çox yaxın olduqları təbiətlə eyniləşdirir. Məsələn, “İsmayıl bəy” poemasında Arquna və Zara çayları bacı kimidir. M.Y.Lermontov “Arqun” toponimini bilərəkdən “Arquna” ilə əvəz edir. Ancaq ətraf aləmin təsiri altında bu gözəllik məhv olur və itir. Qəhrəmanlar çilgün ehtirasın (“Bastunçi aulu”,

“İsmayıl bəy”) və ya qan davasının (“Qanlı”, “Hacı Abrek”) qurbanı olurlar.

A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov Qafqaz poemalarında müsəlman motiv və obrazlarını yeni tərzdə təqdim etmiş və bununla da mifoloji motivləri daha aydın ifadə etməyə, mifoloji obrazların daxili aləmini daha canlı təsvir etməyə nail olmuşlar. Bunlar araşdırdığımız əsərlərdə süjetin arxetipik, simvolik və ənənəvi mahiyyətini ifadə edir.

Birinci fəslin əsas müddəə və materialları müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır⁴.

“XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatında müsəlman Qafqazının realist aspektdə təsviri” adlanan ikinci fəsildə romantik qavrayışdan şərti realizmə keçid prosesi araşdırılır.

“Müsəlman Qafqazının erkən realizm dövründə qavranması” adlanan birinci paragrafda müsəlman Qafqazı mövzusunun işıqlandırılmasına romantik yanaşmadan uzaqlaşaraq, yeni obrazlar, poetik üsul və janr formaları axtarıb tapan bir çox rus yazıçılarının yaradıcılıq yolları araşdırılır. Belə müəlliflər arasında A.A.Bestujev-Marlinski və A.İ.Polejayevin yaradıcılığı diqqəti daha çox cəlb edir; A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovdan fərqli olaraq, onlar Qafqaz reallığını daha dərinlən dərk etmək imkanları olmuşdur. Şəxsi tanışlıq və ünsiyyətləri onlara Qafqazın müsəlman xalqlarının çəkdiyi iztirabları bütün dərinliyi ilə hiss etməyə və öz əsərlərində əks etdirməyə imkan verirdi.

⁴ Асадов, И.Н. Романтическое восприятие мусульманского Кавказа русской литературой первой трети XIX ВЕКА (на материале поэмы А.С. Пушкина «Кавказский пленник») // XII Международный научный симпозиум на тему «Восток и Запад: интеграция культур». – Эскишехир, Турция, – 30 марта 2021, – с. 83-93; Из истории освоения одной кавказской народной песни русской поэзией XIX века // Тематический сборник кафедры истории русской литературы БГУ на тему «Диалог культур: литературные взаимосвязи и взаимовлияния». – Анкара, Турция, – май 2021, – с. 116-137; Реализация мотива кровной мести в поэмах А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова // Язык и литература (международный научно-практический журнал). – Баку, – № 2(122), – 2023, – с. 293-295; К проблеме героя-мстителя и его модификаций в кавказских поэмах: от А. С. Пушкина к М. Ю. Лермонтову // Filoloji tədqiqatlar: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu. – Bakı, – Füyuzat, – 2023. № 5, – с. 57-67.

A.A.Bestujev-Marlinskinin Qafqaz əsərləri bir-birinə zidd rəylər oyatmışdı. Qafqaza sürgün edilmiş və döyüşən orduda qulluq edən yazıçı XIX əsrin birinci qərinası rus oxucularının diqqətini daha da çox cəlb etmişdir. Yazıcının “Ammalat bəy” və “Molla Nur” povestlərində Qafqaz xalqlarının, xüsusən də müsəlmanların gələcəyi ilə bağlı formalaşmış baxışlardan xeyli irəli getmiş dərin kontekst var. Yazıçı müsəlman dini düşüncəsinin, o cümlədən onun mistik aspektlərinin mahiyyətinə varır, bu yolla da rus ədəbiyyatını çoxqatlı və gizli mənalarla zənginləşdirir.

Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olma səviyyəsi A.A.Bestujev-Marlinskiyə rus dilində türk alınmalarının mənalarını daha dəqiq şərh etməyə, həmçinin kökləri müsəlman mədəniyyətinə və mistik fəlsəfəyə söykənən yerli adların (məsələn, povestin baş qəhrəmanının adı Molla Nurdur) mənşəyini aydınlaşdırmağa da imkan verir.

A.V.Popov “Dekabrist yazıçılar Qafqazda” adlı kitabında A.A.Bestujev-Marlinskinin Qafqaz bölgəsinin dil müxtəlifliyinə, xüsusən türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan, kumık, noqay və qaraçayların dillərinə maraq göstərməsini, xüsusən Azərbaycan dilini öyrənməyə daha ciddi yanaşmasını qeyd edir: “Fransız dilini bilməklə bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, Asiyanın da bir başından o biri başına kimi Azərbaycan dili ilə gəzmək olar”⁵.

“Molla Nur” povestində həmçinin şiə məzhəbi ilə bağlı qeydlər də verilmişdir. Povestdə imamların anım mərasiminə xüsusi diqqət yetirilir, bu yalnız müsəlmanlara xas ayinlər deyil, orta əsrlər Avropası üçün xarakterik olan ayinləri xatırladır. Azərbaycan dilində “qətl” günü (orijinalda “xatıl”) kimi tanınan bu ayinin yazıcının diqqətini cəlb etməsinin səbəbini fəlsəfi prinsiplərdə dərin kök salmış müəyyən universal sxemi əks etdirməsi ilə izah etmək olar. A.A.Bestujev-Marlinski Şərqi sənət beşiyi hesab edir, burada həyatı mənəvi dəyərləri də əks etdirən tamaşa kimi görürdü, bu da şübhəsiz, onun romantik ideyaları ilə səsleşirdi.

“Molla Nur” povestinin mətnində tez-tez islam dini ilə bağlı adlar çəkilir: *mələk Cəbrayıl, İmam Əli, İmam Ömər, Məhəmməd*

⁵ Попов, А.В. Декабристы-литераторы на Кавказе / А.В. Попов. – Ставрополь: Книжное издательство, – 1963. – с. 28.

peyğəmbər, Allah. Təhkiyədə tez-tez imam, cihad, şeytan və Əzrayıl, hacı, pir, cəhənnəm, müfti, şəriət, namaz və ya namaz, azan, molla, minarə, məscid, mələklər, müqəddəs Kərbəla, Kəbə, Məkkə və s. kimi islam mənəviyyəti ilə bağlı sözlər işlədilir. Yazıçı müəyyən məfhumları yalnız qeyd etməklə kifayətlənmir: onları rəasional olaraq öz mətninə inteqrasiya edir, lazım gəldikdə bədii ifadələri öz şərhləri ilə dəqiqləşdirir.

Qafqaz gerçəkliyinin təsvirində romantizmdən realizmə keçidin poeziyada bədii ifadəsi A.İ.Polejayevin yaradıcılığı, xüsusən də onun “Erpeli” və “Çir-Yurt” poemaları, “Qara hörük”, “Çərkəz romansı”, “Aktaşaux”, “Tərki”, “Germənçüq qəbiristanlığı”, “Böyük İvan” şeirləri ilə bağlıdır.

Bütün bu əsərlərin etnomədəni təbəqəsi məişət əşyaları və reallıqları bildiren yerli mənşəli sözlərlə zəngindir (*arxaluk, bulat, çixir, aul, toxta, abazi, ber abazi, yox, Qarabağ, türban, moğol, şamxal, vəli, papax, saman, çurəklər, cığır, yaşbağ, papaq, bur, yaman, orda, bayram, harem, paşa*), yerli müsəlman xalqları və millətlərinin adları (*çərkəz, türk, asiyalı, ataginka, çeçenlər, çerkeşenka, osmanlar, farslar, tavlintılar, köysubulilər, kumuklar, tatarlar, kabardin*), *toponim və antroponimlər (Aktaşaux, Germənçüq, Kura, Argun, Qafqaz, Qebek-Kala, Dağıstan, Baza, Kazi-Molla, Tamerlan, Bey-Bulat, Tarki, Elbrus, Kostek, Taşkiç, Sunja, Erpeli, Istanbul, Araks, Tavriz, Temir-Xan-Şura, Şafir-Kazım, İbrahim-bek, Axmet-xan, Köysu, Enderi, Mayurtup, Köşkildi, Sulak)*, islam dininə aid anlayışlar (imam, ramazan, məscid, islamçılıq, müsəlmanlar, molla, Alkoran, Quran, Məhəmməd, Allah, Əli).

İkinci fəslin **“Qəhrəmanların realistik tipologiyası”** adlanan ikinci paragrafi A.A.Bestujev-Marlinski və A.İ.Polejayevin Qafqaz əsərlərinin obrazlar sistemində gender məsələsinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

A.A.Bestujev-Marlinskiyin “Ammalat bəy” povestinin mərkəzində Qafqaz əsilli gənc müsəlman obrazı dayanır. Ammalat bəy obrazı ilə bağlı hadisələrdə, adətən, dəyanətli və sarsılmaz insan kimi təsvir edilən müsəlman dağlı obrazına yeni yanaşma əks etdirilir. Burada qəhrəmanın zərif duyğuları və təbəddülatları ön plana çıxarılır. Yazıçı hətta müsəlman dağlıların da sevməyə qadir

olduqlarını göstərməklə stereotipləri dağıtmağa çalışır. O həmçinin insanın hislərinə, emosional dünyasına yüksək diqqəti savadlılığın əlaməti kimi qiymətləndirir. Baş qəhrəman özü də hislərinin daha incə və zərif olduğunu etiraf edir və bu onun bədii təqdimatında əks etdirilmişdir: *"Ümitsiz sevgimin əzabları ağlım aydınlaşdıqdan sonra daha incə və rəngarəng oldu"*⁶. A.A.Bestujev-Marlinski Səltənətin simasında zirəkliyi və hər vəziyyətdən çıxmaq bacarığı ilə seçilən müsəlman qadınının obrazını yaratmışdır. Bu personaj patriarxal cəmiyyətin zülmü altında əzilən müsəlman qadınlarına xas çarəsizlik və ya mütilik stereotiplərindən kənara çıxır.

A.A.Bestujev-Marlinskinin povestində gender, etnik və ya irqi ayrışdırıcıya əsaslanan bütün növ münaqişələrə son qoymaq arzusu öz əksini tapmışdır. Müxtəlif aspektlər arasında harmoniya onun humanist mövqeyinin ifadəsidir, yazısı burada bir-birinə zidd elementlər arasında tarazlıq axtarır.

Romantizmdən daha çox realizmə meyilli əsərlərində A.İ.Polejajev dağlı obrazlarını bir qədər fərqli aspektdə təqdim edir ("Erpeli", "Çir-Yurt" poemaları, "Qara hörük" şeiri). Bu əsərlərdə müəllif üçün o qədər də uzaq olmayan keçmişdə baş vermiş hadisələrin motivləri "unudulmuşdur".

A.İ.Polejajev təsvir etdiyi müsəlman dağlı obrazlarında dekabristlərin qətiyyəti və döyüş ruhunu canlandırmış, azadlığı uğrunda mərdliklə mübarizəyə qalxan xalqın idealını təsvir etmişdir. Siyasi durğunluq dövründə müsəlman dağlıların mütləqiyyət rejiminə qarşı mübarizə amalı əhalinin mütərəqqi təbəqələrində heyranlıq doğurdu.

"Erpeli" və "Çir-Yurt" poemasının süjetlərində dağlı müsəlmanların tarixini izləyir, onlar Qazi-Molladan ruhlanaraq vətənlərini müdafiə etməyə, itirilmiş müstəqilliklərini bərpa etməyə can atırlar. Amalları uğrunda fanatizmlə döyüşürlər, bu da qaçılmaz ölümlə nəticələnir. Hər iki poema üçün səciyyəvi motiv – tarixin gedişatına rəğmən öz azadlığı və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq cəhdlərinin nəticəsiz qalması təhkiyəyə xüsusi çalar verir.

⁶ Бестужев-Марлинский, А.А. Сочинения. [в 2томах] / А.А. Бестужев-Марлинский – Москва: Гослитиздат, – 1985. – т. 2, с. 65.

Daim cəbhə xəttində, hərbi əməliyyatların episentridə olduğuna görə A.İ.Polejayeov Qafqaz reallığının qadın submədəniyyətinə nadir hallarda rast gəlirdi və əsərlərini təhlilə cəlb etdiyimiz bütün “qafqazşünaslardan” məhz bununla fərqlənirdi. Ancaq bu amilə baxmayaraq, yad baxışlardan gizlənən müsəlman qadınları ilə şairin tanışlığına kiçik bir eyham da xüsusi dəyər qazanır, çünki bunlar dolayısı yolla dağlı müsəlman qadınların zahiri görkəmləri və daxili aləminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir.

A.İ.Polejayeovun əsərlərində dağlı müsəlman qadınların fərdi obrazları öz yerini daha ümumiləşdirilmiş xarakterlərə verir. Eyni zamanda, onlar müəllifin özünün də fəal iştirak etdiyi və poemalarında süjet xətti kimi istifadə etdiyi 1831-ci ilin amansız hadisələri kontekstində yer alır. Əsas məqamlar rus ordusunun hərbi kampaniyaları ilə bağlıdır: onlardan biri Erpeli kəndində qalxmış üsyanı yatırmaq məqsədilə R.F.Rosenin, digəri isə Çir-Yurt kəndinin sakinlərinə qarşı A.A.Velyaminovun başçılığı altında aparılmışdı.

Döyüş səhnələrini əks etdirən “Erpeli” və “Çir-Yurt” poemalarında müsəlman qadın obrazları yalnız təsvir olunan hadisələr kontekstində təqdim olunur. Xeyli döyüş epizodları olan bu əsərlərdə müsəlman qadınlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, vərdişlərini, arzu və duyğularını təfərrüatlı və geniş təsvir etməyə imkan yoxdur. Çox zaman onlar müharibənin günahsız qurbanlarının rəmzi kimi çıxış edirlər. Diqqətli oxucu bunu daha dərin hiss edə bilər, çünki bir qadının ölümü, ümumiyyətlə, həyatın sonunun rəmzi ifadəsidir. təkliyinin lakonikliyinə baxmayaraq, A.İ.Polejayeov bu danılmaz həqiqəti ayrı-ayrı dağlı müsəlman qadınların təsviri ilə deyil, ümumiləşdirilmiş rəmzlərlə vurğulayır.

Nəticədə təxəyyülün məhsulunu və reallıq obyektinə zillənmiş diqqəti üzvi şəkildə birləşdirən bir incəsənət yaranmışdır. A.A.Bestujev-Marlinski və A.İ.Polejayeovun yaradıcılığında isə bədii təsvir obyektini gerçəklikdir, yəni Qafqaz xalqlarının sosial-ictimai həyatı – müsəlman dağlıların müstəmləkəçilərə qarşı bərk mübarizəsidir, bu da öz əksini hadisələrin realist təsvirində, qəhrəmanların davranışında və müsəlman dağlıların taleyinin təsvirində tapır.

*İkinci fəslin əsas müddəaları və materialları müəllifin aşağıdakı əsərlərində təqdim olunur*⁷.

“XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatında Quran motiv və obrazları” adlanan üçüncü fəsilə tədqiq olunan dövrün rus şair və yazıçılarının Şərq mövzusunda yazılmış əsərlərində Quran motiv və obrazları araşdırılır. Araşdırma bizə müsəlmanların müqəddəs kitabının fraqmentlərinin XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin həm məşhur, həm də az tanınan, əvvəllər öyrənilməmiş nəzm və nəsr əsərlərini ilə müqayisə etməklə Quran motiv və obrazlarının rus ədəbiyyatı aləminə nüfuz etməsi prosesini izləməyə imkan verir.

Üçüncü fəslin **“Oriental əsərlər məkanında Quran motivləri”** adlanan birinci paragrafında iki aspektdə nəzərdən keçirilən Quran motivlərinin əvvəllər istifadə olunmamış təsnifatını təqdim edilir:

1. Quran müsəlmanların davranış kodeksi kimi (*müsəlman təqviminin xüsusi tarixlərinin motivi, müqəddəs yerləri ziyarət motivi, müsəlman nitq formulları motivi, dua, and, tövbə motivi; müsəlman adətləri və şəriət məhkəməsi ilə bağlı motivlər, haram motivi*);

2. Quran bədii-estetik hadisə kimi (*Quran ayələri motivi, Quran əfsanələri və islam esxatologiyası motivləri*)

⁷ Асадов, И.Н. Образы женщин-мусульманок в зеркале реализма // Язык и литература (международный научно-практический журнал). – Баку, – 2023. № 3(123), – с. 178-180; Мусульманский Кавказ в повести А.А. Бестужева-Марлинского «Мулла-Нур» (предреалистический аспект) // Актуальные и перспективные научные исследования: сборник статей IV Международной научно-практической конференции. – Пенза, – 2024, – с. 132-136; Коранические мотивы как концептсфера русской литературы первой трети XIX века // Abbasquluğa Bakıxanovun anadan olmasının 230 illik yubileyinə həsr olunmuş «Qloballaşma şəraitində yeni nəsil universitetlərdə müəllim hazırlığının əsas hədəfləri» Respublika elmi konfransın inmaterialları. – Quba, Azərbaycan, – 2024, – с. 67-71; Изображение мусульманского Кавказа русской литературой первой трети XIX века (на материале произведений А.И. Полежаева: реалистический аспект) // Филология будущего, которое мы создаем: тенденции, смыслы, приоритеты: материалы I Международной научно-практической конференции. Московский международный университет. – Москва: – 2025, – с. 177–183.

Müsəlman təqviminin xüsusi tarixlərinin motivi. A.S.Qriboyedovun yol qeydləri və məktublarında müsəlman təqviminin xüsusi tarixləri göstərilir. 1819-cu ildə yazılmış “Tehran-Sultaniyyə” yol qeydlərində müsəlmanların Ramazan bayramı haqqında məlumatlar yer almışdır. A.S.Qriboyedovun 1820-ci ilin fevral ayında P.A.Kateninə ünvanladığı məktubunda başqa bir hadisədən də bəhs edilir: qətlə yetirilmiş İmam Hüseyinin matəm günü dərin hüzn və kütləvi toplantılarla qeyd olunur.

Müqəddəs yerləri ziyarət motivi. A.S.Qriboyedovun V.K.Küxelbekerə ünvanladığı 27 noyabr 1825-ci il tarixli məktubunda o, islamın əsas ziyarətgahını – Məkkəni, Mədinə şəhərini, habelə islamın beş sütunundan biri olan Həcc ziyarətini xatırladır. Həcc ziyarəti haqqında F.Qlinkanın “Anlaşılmaz ittifaq” alleqoriyasında da məlumat tapmaq olar.

Müqəddəs yerləri ziyarət etmək motivini D.P.Oznobişinin poeziyasında (“Kislovodsk”) da görmək olar, onun şərqşünaslığının əsas xüsusiyyətini şairin yaxşı tanış olduğu müsəlman Qafqazına müraciət təşkil edir.

Haram motivi. İslamda haramla bağlı motiv V.K.Küxelbekerin “Zorovavel” poemasının əvvəlki nəşrlərində qeyd edilmişdir. Mömin müsəlman üçün böyük günah sayılan qanlı ət və şərab istehlakı, o cümlədən müsaid olmayan yerlərə getmək kimi şəriət qadağaları F.Qlinkanın “Anlaşılmaz ittifaq” alleqorik əsərində də öz əksini tapmışdır.

Qurana əsaslanan müsəlman hüququ motivi A.S.Qriboyedovun səyahət məktublarında geniş əks olunmuşdur. D.P.Oznobişinin “Oğru” hekayəsində kökləri şəriətlə (xüsusən də müsəlmanların məhkəmə prosesləri) bağlı motivlər də var.

XIX əsrin birinci qərində rus şair və yazıçıların yaradıcılığında *Quran ifadələri ilə bağlı motivlər* də xüsusi yer tutur. V.K.Küxelbeker "Bayronun ölümü" şeirində oxucuların diqqətini müsəlman dualarının başlanğıcı üçün daha dəqiq nitq formalarının olmasına cəlb edir. Belə nitq forması D.Oznobişinin anonim alman əsəri olan “Die Blumen-sprache”nin tərcüməsinə əsaslanan “Salam və ya çiçəklərin dili” şeirində də mövcuddur.

Müsəlman duaları, and və tövbə motivləri. Müsəlman duası motivi A.S.Qriboyedovun 1819-cu ildə yazdığı “Tehran-Sultaniyyə” əsərində, F.Qlinkanın “Zinobiy Boqdan Xmelnitski, yaxud azad edilmiş Malorossiya” tarixi povestində, D.Oznobişinin “Karvan” povestində və V.K.Küxelbekerin “Bayronun ölümü” şeirində öz əksini tapmışdır.

Quranda andlar da xüsusi diqqət çəkir. Bu cəhətdən D.Oznobişinin “İdeal” povestindən kiçik bir fraqment maraq doğurur, burada Quranda göstərilən ənənəvi müsəlman andlarından birinə istinad edilir. Digər bir əsəri – “Karvan” povestində hər dəfə günah işlətdikdən sonra tövbə məqsədi ilə Allaha edilən duadan danışılır⁸.

Quran ayələri motivi. Quran ayələrinin mömin müsəlmanlar üçün əhəmiyyəti F.Qlinkanın “Körfəz lövhələri” əsərində vurğulanır. D. Oznobişinin “Altı kənin rəqabəti” (1841) povestində beş Quran ayəsinin eyni vaxtda oxunduğu təsvir edilir.

XIX əsrin birinci çərçivəsində rus şair və yazıçıların əsərlərində *Quran əfsanələri və islam esxatologiyasının motivlərinə* də xüsusi yer ayrılır. A.S.Qriboyedovun epistolyar irsindəki Quran motivlərini öyrənərkən onun islam dini və mədəniyyətinin bu möhtəşəm abidəsindəki folklor elementlərinə olan marağına xüsusi diqqət yetirilməlidir. V.K.Küxelbekerə 1 oktyabr 1822-ci il tarixli məktubunda mələklər – Harut və Marut haqqında Quran əfsanəsinə birbaşa istinad mövcuddur.

Quran motivlərinin araşdırılması baxımından D.Oznobişinin “Barış” povestinin şərhləri də şübhəsiz maraq doğuran məqamlardan biridir, burada yazıçı mağarada gizlənən yeddi yatmış gənc haqqında Quran əfsanəsindən bəhs edir.

V.K.Küxelbekerin “Rus Dekameronu” və “Zorovavel” əsərləri də islam fəlsəfəsi və esxatologiyası mövqeyindən diqqətə layiqdir: bu əsərlərdə islam esxatologiyasına birbaşa istinadlar verilmişdir.

D.Oznobişinin Şərqi mövzusunda olmayan əsərlərində də islam esxatologiyasının motivləri səslənir. Belə ki, Simbirsk şəhəri ətrafındakı mənzərəli yerlərin təsvirinə həsr olunmuş “Polivna”

⁸ Али-заде, А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, – 2007. – с. 269.

povestində tükdən və qılınc tiyəsindən də nazik Sirat körpüsü haqqında danışılır⁹.

Üçüncü fəslin **“Oriental əsərlərdə Quranla bağlı obrazların bədii təsviri”** adlanan ikinci paragrafında ilk dəfə Quranla bağlı obrazların aşağıdakı tipologiyası təklif olunur: *vahid Allah* və onun rəsulu *Məhəmməd Peyğəmbər* surəti, islam mələkləri (*vasitəçi mələk, müjdəçi mələk, ölüm mələyi, qoruyucu mələk, qəbir mələkləri, göylərdən qovulmuş mələk, cadu mələkləri*), cənnətin sakinləri – *hurilərin* təsvirləri.

Vahid Allah və onun elçisi Məhəmməd peyğəmbər surəti. Rus mədəniyyət xadimləri öz əsərlərində tez-tez yeri-göyü yaradan Allahı təsvir edən ayələrə müraciət edirlər: *“O zaman hamı qaçaraq Allahın hüzuruna gələcək, // Qorxudan eybəcərləşmiş; // Kafirlər yıxılacaq”*. (A.S.Puşkin); *“Qurtulanlar üçün – cənnət, məhv olanlar üçün – cəhənnəm! // Yer övladları, titrəsin, // Orada bütün işlər üzə çıxacaq // Günahlarınızı tövbə ilə yuyun!”* (Muravyov); *“Bu gün, kafirlərin məşum günündə, // Qəlblər təlaşla dolacaq // Və çəyirtkəldən qorxaraq, // Hamı Allaha üz tutacaq!”* (Rotçev).

İslam dini sisteminin formalaşmasında Məhəmməd peyğəmbər əsas rol oynayır və onun adı XIX əsrin birinci qərinasində bir sıra şair və yazıçıların əsərlərində çəkilir.

Y.P.Zaytsevskinin “Asiyalının günü” şeiri Allahın Rəsulu Məhəmməd peyğəmbərə dərin ehtiram ifadə edir.

A.S.Puşkin “Bağçasaray fontanı” poemasında Məhəmməd peyğəmbərin davamçılmasına istinad edir.

Araşdırma göstərir ki, XIX əsrin birinci qərinasində rus ədəbiyyatı vahid Allah və onun elçisi – Məhəmməd Peyğəmbər obrazlarına biganə olmamış, hətta daha əvvəlki dövrlərdə bu həm inkar, həm də pərəstiş hissi oyatmışdır.

İslamın mələk obrazları. XIX əsrin birinci qərinasində rus ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığında islam mifologiyasının mələk obrazları da böyük maraq doğurur.

⁹ Али-заде, А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, – 2007. – с. 251.

Allahın müqəddəs vəhyini onun peyğəmbərlərinə çatdıran *vasitəçi mələk – Cəbrail* obrazı xüsusilə Puşkinin “Peyğəmbər” şeirində əks etdirilib

Qiyamət günündən xəbər verən *mələk İsrafil* obrazı V.K.Küxəlbekerin “İlhamın xəyanəti”, “Yetim”, “Mənim taleyim”, “İsraillə ikinci söhbət”, “İsfrailə”, “A.İ.Orlova” şeirlərində geniş təqdim edilmişdir.

Quran mələyi İsrafil obrazına A.İ.Podolinskinin “Div və Pəri” şeirində də rast gəlmək olar.

Ölüm mələyi Əzrayıl obrazı M.Y.Lermontovun “Əzrayıl” poemasında, Y.Polonskinin “Qurandan” şeirində təsvir edilmişdir.

Qoruyucu mələk Rıdvan obrazı D.Oznobişinin “Poeziya yarpaqları” şeirində canlandırılır. Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, Quranda mələk Rıdvan obrazı yoxdur, ancaq cənnət təsviri verilən ilk hədislərdə qeyd olunur.

İnsanlar öldükdən sonra məzarda onları sual-cavab edəcək *Münkir və Nikir mələk obrazları* D.Oznobişinin tərcümə etdiyi “Dərviş” şeirində təsvir olunur.

İnsanları düz yoldan azdıran və Allah tərəfindən lənətlənərək *göylərdən qovulmuş mələk – İblis* obrazı D.Oznobişinin “Div və İnsan” şeirində təqdim olunur.

A.S.Qriboyedovun V.K.Küxəlbekerə yazdığı məktubda (1 oktyabr 1822-ci il) insanları ovsunlarla tanış edən *cadu mələklərinin* təsvirləri verilir, Harut və Marut mələkləri haqqında Quran əfsanəsi haqqında məlumat verilir.

XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatının bəzi əsərlərində aşkar edilən mələk obrazlarının təhlili belə qənaətə gəlməyə verir ki, bu mövzuya toxunan müəlliflərin hər biri ölüm və həyat haqqında düşüncələrini əvvəllər tanış olmadıqları dini fəlsəfənin dərk edilməsi yolu ilə, tamamilə fərqli şəkildə çatdırmağa çalışmışlar.

Rus şair və yazıçılarının əsərlərində mələk obrazları ilə yanaşı, cənnət sakinləri olan *huri obrazlarına* da rast gəlmək olar.

Huri obrazı N.F.Pavlovun “Müsəlmanın nəğməsi” şeirində, A.S.Şişkovun “N.T. A<ksakov>a” əsərində, A.Q.Rotçevin “Artıq qəm-qüssə günləri yaxınlaşır...” şeirində, A.İ.Podolinskinin “Portret”

şeirində, A.A.Bestujev-Marlinskinin “Ammalat bəy” povestində işlənmişdir.

Rus şair və yazıçılarının əsərlərində hurilər saflıq, məsumluq və əbədi sevginin təcəssümüdür.

Beləliklə, Quran motiv və obrazları XIX əsrin birinci çərinhəsində yaşamış rus şair və yazıçılarının yaradıcılığında əhəmiyyətli iz qoymuş, onların poetik ilham mənbəyi olmuşdur. Araşdırılan dövrdə rus müəlliflərinin əsərlərində Quranın qafiyəli nəsrinin poetik formada ifadəsi, Quran ayələrindən sitat gətirilməsi, Quranın motiv və obrazlarından iqtibas və təqlidlər rus ədəbiyyatının poetikasını zənginləşdirir və mövzu dairəsini genişləndirir.

*Üçüncü fəslin əsas müddəaları və materialları müəllifin aşağıdakı əsərlərində təqdim olunur*¹⁰.

¹⁰ Асадов, И.Н. Проблемы освоения Корана русской литературой первой трети XIX века // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars, – Mayıs, 2020. № 1, – с. 109-118; Ислам и Шариат в русской литературе первой трети XIX века (статья первая) // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars, – Temmuz 2020. № 2, – с. 35-45; Ислам и шариат в русской литературе первой трети XIX века (на материале произведений В.К. Кюхельбекера) // Вестник Бакинского Университета: гуманитарные науки. – Баку, – 2020. №2, – с. 30-39; Ислам и шариат в русской литературе первой трети XIX века (на материале произведений Ф.Н. Глинки) // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars, – 2021. № 1, – с. 73-86; Мусульманский Восток в русской поэзии первой трети XIX века (на материале поэзии Д.П. Ознобишина) // XVI международный научный симпозиум, посвященный 115-летию Маммедгусейна Шахрияра, на тему «Мировая наука: проблемы и новшества». – Мичиган, США, – 26 июля 2021, – с. 78-81; Мусульманский Восток в поэзии Д.П. Ознобишина // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars, – 2021. № 2, – s. 89-100; Мусульманский Восток в прозе Д.П. Ознобишина (на материале анализа повести «Соперничество шести невольниц») // Фундаментальные и прикладные научные исследования: Актуальные вопросы, достижения и инновации. Сборник статей LXI Международной научно-практической конференции. – Пенза, – 2022, – с. 137-140; К проблеме освоения образов исламской ангелологии русской литературой первой трети XIX века // II international scientific conference. – Dortmund, Germany, – 29-30.12.2022, – с. 36-47; Коранические мотивы как доминанта творческих поисков Д.П. Ознобишина // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). – Томск, – 2024. Выпуск 4(234), – с. 111-119; Концепт мусульманской молитвы в

Nəticə hissəsində tədqiqatın yekunları ümumiləşdirilir. Tədqiqat çərçivəsində dissertasiya işinin predmetini təşkil edən Şərq, ilk növbədə, Qafqaz obraz və motivləri ilə işlənmiş əsərləri araşdırmışıq. Tədqiqat prosesində müəyyən edilmişdir ki, Şərq, o cümlədən Qafqaz mövzusunda aid əsərlərin motiv və obrazlarının şərhinə dair hələ də geniş ədəbi dialoq və formalaşmış mövqə yoxdur.

Araşdırma zamanı belə qənaətə gəldik ki, mövzuya müxtəlif yanaşmalar olmasına baxmayaraq, motiv və obrazları “Şərq – Qafqaz – müsəlman” mövzuları kontekstində nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki bu mövzular hər bir orijinal əsərdə müxtəlif formalar alır, digər konseptlərlə birləşərək bir çox ədəbi ənənələri özündə ehtiva edir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı nəşrlərində öz əksini tapmışdır:

1. Проблемы освоения Корана русской литературой первой трети XIX века // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars: – Mayıs, 2020. № 1, – с. 109–119.
2. Ислам и Шариат в русской литературе первой трети XIX века (статья первая) // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars: – Temmuz, 2020. № 2, – с. 35–45.
3. Ислам и шариат в русской литературе первой трети XIX века (на материале произведений В.К. Кюхельбекера) //

художественной рецепции русских поэтов и писателей первой трети XIX века // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr edilmiş “AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİ ÇAĞDAŞ TƏDQİQATLARDA” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2025, – s. 515–519; Художественная репрезентация образов обитательниц коранического рая – гурий русской поэзией первой трети XIX века // «Язык. Культура. Перевод: межкультурная коммуникация в эпоху цифровых технологий»: материалы международной научно-практической конференции. – Россия: – 28 марта 2025, – с. 40–47; Интерпретация смыслов сакральных элементов как способ выражения коранических мотивов в творчестве В.К. Кюхельбекера // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). – Томск: – 2026. Выпуск 1243), – с. 90–98.

- Вестник Бакинского Университета: гуманитарные науки.
– Баку: – 2020. № 2, – с. 30–39.
4. Ислам и шариат в русской литературе первой трети XIX века (на материале произведений Ф.Н. Глинки) // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars: – 2021, № 1, – с. 73–86.
 5. Романтическое восприятие мусульманского Кавказа русской литературой первой трети XIX века (на материале поэмы А.С. Пушкина «Кавказский пленник») // XII Международный научный симпозиум на тему: «Восток и Запад: интеграция культур». – Эскишехир, Турция: – 30 марта 2021, – с. 83–93.
 6. Мусульманский Восток в русской поэзии первой трети XIX века (на материале поэзии Д.П. Ознобишина) // XVI Международный научный симпозиум, посвящённый 115-летию Маммедгусейна Шахрияра, на тему «Мировая наука: проблемы и новшества». – Мичиган, США: – 26 июля, – 2021, – с. 78–81.
 7. Мусульманский Восток в поэзии Д.П. Ознобишина // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – Kars: – 2021. № 2, – с. 89–100.
 8. Из истории освоения одной кавказской народной песни русской поэзией XIX века // Тематический сборник кафедры Истории русской литературы на тему «Диалог культур: литературные взаимосвязи и взаимовлияния». – Анкара, Турция: – май 2021, – с. 116–137.
 9. Мусульманский Восток в прозе Д.П. Ознобишина (на материале анализа повести «Соперничество шести невольниц») // Фундаментальные и прикладные научные исследования: Актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей LXI Международной научно-практической конференции. – Пенза: – 2022, – с. 137–140.
 10. К проблеме освоения образов исламской англелологии русской литературой первой трети XIX века // II International Scientific Conference. – Dortmund, Germany: – 29–30.12.2022, – с. 36–47.

11. Реализация мотива кровной мести в поэмных текстах А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова // Язык и литература (международный научно-практический журнал). – Баку: – 2023. № 2(122), – с. 293–295.
12. К проблеме героя-мстителя и его модификаций в кавказских поэмах: от А.С. Пушкина к М.Ю. Лермонтову // Filoloji tədqiqatları: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu. – Bakı: Füyuzat, – 2023. № 5, – с. 57–67.
13. Образы женщин-мусульманок в зеркале реализма // Язык и литература (международный научно-практический журнал). – Баку: – 2023. № 3(123), – с. 178–180.
14. Коранические мотивы как доминанта творческих поисков Д.П. Ознобишина // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). – Томск: – 2024. Выпуск 4(234), – с. 111–119.
15. Мусульманский Кавказ в повести А.А. Бестужева-Марлинского «Мулла-Нур» (предреалистический аспект) // Актуальные и перспективные научные исследования: сборник статей IV Международной научно-практической конференции. – Пенза: – 2024, – с. 132–136.
16. Коранические мотивы как концептсфера русской литературы первой трети XIX века // Abbasqulu ağa Bakıxanovun anadan olmasının 230 illik yubileyinə həsr olunmuş «Qloballaşma şəraitində yeni nəsil universitetlərdə müəllim hazırlığının əsas hədəfləri» Respublika elmi konfransının materialları. – Quba, Azərbaycan: – 2024, – с. 67–71.
17. Концепт мусульманской молитвы в художественной рецепции русских поэтов и писателей первой трети XIX века // Azərbaycan xalqının Ümummillî Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr edilmiş “AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİ ÇAĞDAŞ TƏDQİQATLARDA” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2025, – с. 515–519.

18. Художественная репрезентация образов обитательниц коранического рая – гурий русской поэзией первой трети XIX века // «Язык. Культура. Перевод: межкультурная коммуникация в эпоху цифровых технологий»: материалы международной научно-практической конференции. – Россия: – 28 марта, – 2025, – с. 40–47.
19. Изображение мусульманского Кавказа русской литературой первой трети XIX века (на материале произведений А.И. Полежаева: реалистический аспект) // Филология будущего, которое мы создаем: тенденции, смыслы, приоритеты: материалы I Международной научно-практической конференции. Московский международный университет. – Москва: – 2025, – с. 177–183.
20. Интерпретация смыслов сакральных элементов как способ выражения коранических мотивов в творчестве В.К. Кюхельбекера // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). – Томск: – 2026. Выпуск 1(243), – с. 90–98.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 may 2026-cı il tarixində saat 15:00 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh. S. Rüstəm 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.04.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37493 işarə

Tiraj: 30